

UOT 94 (479.24)

**FRANSIZ DİPLOMATI C. OTTERİN “SƏYAHƏTNAMƏ”Sİ
AZƏRBAYCANIN XVIII ƏSR TARİXİNƏ DAİR MƏNBƏ KİMİ****Z.R.İSLAMOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
zahraislamova@bsu.edu.az

Azərbaycanın XVIII əsr tarixi dövlətçiliyimizin mürəkkəb səhifələrindən olub, tarixçilərimiz tərəfindən dərinlən araşdırılmasına ehtiyac duyulan dövrlərdən biridir. XVIII əsrdə Avropa dövlətlərindən Fransa Azərbaycanın simasında Cənubi Qafqaza böyük maraq göstərmiş, Versal sarayı bu istiqamətdə xüsusi fəallığı ilə seçilmişdir. Fransadan Azərbaycan istiqamətində gələn mühüm diplomatlardan hesab edilən Cin Otteri (1707-1748) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fransa diplomatu Cin Otter Şərq ölkələrində olduğu müddətdə bir çox yerli mənbələrdən materiallar toplamış, tanış olduğu məşhur adamların xatirə və söhbətlərini qeydə alaraq gündəlik tərtib etmişdir. Səyahətnamə yazılarkən müəllif bir sıra ərəb müəlliflərinə, eyni zamanda Şərq əfsanə və rəvayətlərinə istinad etmişdir. Səyyahun “Təhmasibqulu xanın yürüşü ilə əlaqədar Türkiyə və Persiyaya səyahət” adlı əsərində Əfşarlar imperiyasının banisi Nadir şahın həyat və fəaliyyəti, Hindistana hərbi səfəri, Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə dair zəngin materiallar vardır. Əfşarlar sülaləsinin banisi, Azərbaycan dövlət xadimi və görkəmli sərkərdəsi Nadir şahın ziddiyyətli bir şəxs olmasını nəzərə alaraq, onun dövrünə dair yeni mənbənin əldə edilməsi və burada olan yeni faktların elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi, eləcə də geniş surətdə təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, Dərbənd, Şamaxı, Gəncə, İrəvan, Təbriz kimi şəhərlərimizin və yurdumuzun digər bölgələrinin tarixinə dair məsələləri işıqlandırılmışdır. 1748-ci ildə Parisdə çap olunmuş və tarixşünaslığımız baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu qaynaq geniş şəkildə ilk dəfə elmi dövriyyəyə cəlb edilir. Məqalədə səyahətnamənin Azərbaycan tarixinə dair hissələri geniş şəkildə işıqlandırılmış və müqayisəli təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Fransa, siyasət, diplomatiya, diplomatik missiya, Nadir şah, Cin Otter

Azərbaycanın XVIII əsr tarixi dövlətçiliyimizin mürəkkəb səhifələrindən olub, tarixçilərimiz tərəfindən dərinlən araşdırılmasına ehtiyac duyulan dövrlərdən hesab edilir. XVIII əsrboyu ziddiyyətli siyasi hadisələr ilə üzləşən Azərbaycan, eyni zamanda xarici dövlətlərin siyasi maraqlarının əsas hissəsinə çevrilmişdi. XVIII əsrdə beynəlxalq münasibətlər, dünya siyasət arenasında baş verən proseslərin araşdırılması, bununla əlaqəli Azərbaycanın dünya siyasətində yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilən problemlərin, eləcə də bu dövrün sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi tarixinin XVIII əsr diplomatik missiyalarının sənədləri əsasında hərtərəfli şəkildə araşdı-

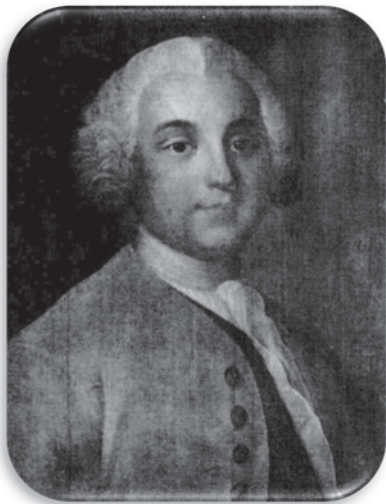
rılmasının mühüm elmi aktuallığı vardır. Şərqi nüfuzlu dövlətlərdən biri kimi Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun zəifləməsi, tənəzzülü və süqutu, Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti və xanlıqların yaranması ilə siyasi dağılıqlığın hökm sürməsi tədqiq etdiyimiz XVIII əsr müəkkəbləşdirən hadisələrdir. Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında dərin izlər buraxmış bu ziddiyyətli məsələlər Azərbaycana gələn əcnəbi diplomatik elçiliklərinin sənədlərində əks olunmuşdur. Bu raport və sənədlərin araşdırılması dövrün bütöv bir mənzərəsini yaratmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə Qərbi Avropa müstəmləkəçiləri zəngin sərvətli yurdumuzu öz istila planlarına daxil etməyə çalışır, nəinki iqtisadi cəhətdən, həm də siyasi cəhətdən özlərindən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdilər. Təəssüflər olsun ki, bunun üçün Azərbaycanda hökm sürən müəkkəb sosial-iqtisadi və siyasi şərait zəmin yaratmışdı. İmperialistlər öz işğal planlarını həyata keçirməyə şərait yaratmaq məqsədilə bütün istiqamətlərdə fəaliyyət göstərirdilər. Cənubi Qafqaz bölgəsini Azərbaycan da daxil olmaqla maraq və təsir dairəsinə daxil etməyə cəhd edən dövlətlərdən ölkəmizə çoxlu sayda diplomatik missiyalar, elçilər, tacir və səyyahlar göndərilmişdi. Onların əsas məqsədi bölgənin siyasi vəziyyətini, həmçinin iqtisadi potensialını dərinlən araşdırmaq, təhlillər aparmaq, özlərinə tərəfdar, dayaq tapmaq, əsas etibarilə din pərdəsi altında tərəfdaşlar ilə iş birliyi yaratmaq və bütün bunları əhatə edən hesabat hazırlamaq idi. Bu gün Azərbaycan tarixinin tədqiqi zamanı müəyyən məsələlərin açılması, müqayisələrin və siyasi analizlərin aparılması baxımından bu səyahətnamələrin rolu əvəzsizdir. Araşdırma zamanı bu hesabatların, səyahətnamələrin mühümlüyünü nəzərə alaraq həmin mənbələrin əslini tədqiqatə cəlb etməyə çalışmışıq.

XVIII əsrdə Fransa-Azərbaycan münasibətləri. XVIII əsrdə Avropa dövlətlərindən Fransa Azərbaycanın simasında Cənubi Qafqaza böyük maraq göstərmiş, Versal sarayı bu istiqamətdə xüsusi fəallığı ilə seçilmiş, Azərbaycanda möhkəmlənmək, Şərq ölkələri ilə iqtisadi və ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün bölgəmizi daha dərinlən öyrənməyə çalışmışdır. Müstəmləkəçi Fransanın bu dövrdə Asiyada kifayət qədər geniş istila ərazili imperiya olmasını və onun müstəmləkələrini genişləndirmək istəyini unutmayaq. Qızılbaşların əli ilə Rusiyanı Cənubi Qafqazdan uzaqlaşdırmaq istəyən Versal sarayı Səfəvilərin silahlanması üçün xüsusi canfəşanlıq edərək Azərbaycanda odlu silah və top istehsalında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın simasında Cənubi Qafqazı ələ keçirmək və öz istila meydanına çevirmək Fransanın XVIII əsrdə qarşısına qoyduğu əsas vəzifələrdən biri olmuşdur.

Fransa XVIII əsrin ilk rübündə diplomatik münasibətlərin yaradılması üçün səy göstərmiş, bu istiqamətdə mühüm addımlar atmış və sonda 1708-ci ilin sentyabrın 16-da Fransa ilə Səfəvilər dövləti arasında ticarət muqaviləsinin bağlanması ilə nəticələnmişdir. Bu muqavilənin əsas məğzi ticarət münasibətlərini müəyyənləşdirsə də, burada Versalın digər planlarının gələcəkdə həlli üçün zəmin yaradılırdı. Muqavilənin şərtlərində Fransa nümayəndələrinin xeyrinə olan xüsusi güzəştlər yer almışdır [2, 286-287]. Bu saziş Fransa üçün diplomatik mü-

nasibətlərin son həddi olmayıb, Versalın müstəmləkə planları üçün kifayət qədər deyildi. Buna görə də, Versal sarayı tərəfindən Azərbaycana diplomatik missiyaların göndərilməsi davam edirdi. XVIII əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr, Səfəvilərin süqutu və Əfşarlar imperiyasının yaranması ilə Fransanın Şərqi siyasəti yeni bir məcrə ilə davam edir. Yaranmış yeni istiqamət Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alan Əfşarların fərqli münasibəti ilə şərtlənirdi, belə ki, Nadir şah Əfşarın Avropalılara olan münasibəti sələfi olduğu Səfəvilərdən tam fərqli idi. Bu səbəbdən Əfşarlar, Nadir şah, yeni sülalə və onun görkəmli hökmdarının şəxsiyyəti haqqında daha geniş məlumatlar əldə etmək, onunla münasibətləri nizama salmaq və hakim imperiyanın ərazilərini daha dərinəndən araşdırmaq Versal üçün vacib prioritetə çevrilir. Eyni zamanda, Burbon hökuməti Fransa üçün siyasi-iqtisadi potensialı müəyyənləşdirmək üçün yeni diplomatik missiyaları Əfşarlar imperiyasına göndərir.

Fransanın rəsmi səfiri Cin Otter. Fransadan Azərbaycan istiqamətində gələn mühüm diplomatlardan hesab edilən Cin Otteri (1707-1748) xüsusi qeyd

etmək lazımdır. Cin Otter şərqsünas alim, diplomat olmuş, mənşəcə İsveç olsa da, Fransa diplomatiyasını təmsil etmişdir. 1707-ci ildə İsveçin Kristianstad şəhərində dünyaya gəlib, 1724-cü ildə Lunda Universitetinə daxil olmuş, 1728-ci ildə Stokholmda katolikliyi qəbul edərək Rouen ilahiyat seminariyasında təhsil almış, burada dini və dünyəvi elmlərlə yanaşı, Avropanın əsas ünsiyyət vasitələri olan ingilis, ispan, italyan dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Üç ildən sonra Rouendə təhsilini tamamlayaraq Fransaya köçmüş, 1731-1734-cü illərdə Parisdə poçt idarəsində işləmiş, 1734-cü ildə Baş nazir Kardinal Flyori və Dəniz naziri qraf de Marep tərəfindən Şərqi dillərini (ərəb, türk,

fars) öyrənmək üçün Asiyaya göndərilmişdi. İstanbulda Fransa səfirliyində işə düzələn Cin Otterin məşhur Osmanlı diplomatı və kartoqrafı İbrahim Mütəfərriqə ilə tanış olması onun sonrakı fəaliyyətində əsas yönləndirici rol oynamışdır. O, İbrahim Mütəfərriqənin vasitəçiliyi ilə 1736-cı ildə Bağdad əmiri Əhməd paşa ilə tanış olub, onun köməyi ilə 1737-ci ildə Azərbaycan və Əfşarlar ilə ticarət münasibətləri yaratmaq üçün İsfahana yola düşür. Versal sarayı tərəfindən C.Otterin qarşısına qoyulan əsas məqsədlərdən biri Səfəvilər dönməmində yaradılmış ticarət münasibətlərinin bərpa edilməsi idi. Belə ki, 1722-ci il Gülnabad döyüşü və əfqan istilasından sonra 1708-ci il Fransa-Səfəvi ticarət müqaviləsi donmuş və Fransa təbəələri fəaliyyətsiz qalmışdılar.

Cin Otter 1736-cı ilin noyabr ayından 1737-ci ilin iyun ayına qədər Bəsrə şəhərində Fransa səfirliyində işlədiyi müddətdə ərəb və türk dilini mükəmməl öyrənmiş, 1743-cü ilədək burada qalaraq ətraf əraziləri tədqiq etmiş, bir sıra

Azərbaycan şəhərlərində olmuş, müşahidələr aparmışdır. 1743-cü ildə yeni nazir E.Karleson tərəfindən geri qayıtmaq əmri alan C.Otterə Smirnada konsul vəzifəsi təklif olunsada, diplomat Fransaya dönür. Parisə qayıtdıqdan sonra 1743-1744-cü illərdə Parisin D’Roi kitabxanasında ərəb dili üzrə tərcüməçi, 1746-1748-ci illərdə isə Fransanın Royal kollecində ərəb dili üzrə professor vəzifəsində işləmişdi [5].

“Təhmasibqulu xanın yürüşü ilə əlaqədar Türkiyə və Persiyaya səyahət” əsəri. Fransa diplomatı Cin Otter Şərqi ölkələrində olduğu müddətdə ehtimal ki, bir çox yerli mənbələrdən materiallar toplamış, tanış olduğu məşhur adamların xatirə və söhbətlərini qeydə alaraq gündəlik tərtib etmişdir. O, 1736-1737-ci illərdə Sultan sarayında Nadir şahın elçisi Əbdülbaqi xandan Nadir şah Əfşar haqqında əldə etdiyi materialları gündəliyinə daxil etmişdi. Cin Otter bütün bunlarla yanaşı, öz gördüklərini sistemləşdirib, “Təhmasibqulu xanın yürüşü ilə əlaqədar Türkiyə və Persiyaya səyahət” adlı əsərini yazmış və bu əsər 1748-ci ildə Parisdə çap olunmuşdu. “Səyahətnamə” yazılarkən müəllif bir sıra ərəb müəlliflərinə, eyni zamanda Şərqi əfsanə və rəvayətlərinə istinad etmişdir. Səfir yerli əhali ilə sıx əlaqədə olmuş, xalqın bütün zümrələri ilə söhbətlər aparmış və onların söylədiklərini olduğu kimi öz əsərində işıqlandırmışdır. Səyyahın qeyd olunan əsərində Əfşarlar imperiyasının banisi Nadir şahın həyat və fəaliyyəti, Hindistana hərbi səfəri, Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə dair zəngin materiallar vardır. Bu əsərdə səfirin şahidi olduğu və yerli mənbələrdən materiallar istisna olunmaqla, gündəliyə daxil etdiyi eşitdiyi məlumatları tarixi həqiqət kimi qəbul etmək heç də doğru olmazdı. Müəllif bəzən kimlərdənsə eşitdiyi məlumatları bir həqiqət kimi göstərmişdi, halbuki məlumat verən şəxsin kimliyi, mənşəyi və nə dərəcədə obyektiv münasibətlə informasiya verdiyi naməlumdur. Əsərdə müəyyən qədər ziddiyyətli məsələlər də vardır ki, araşdırma zamanı onlara diqqət edilmişdir. Məsələn, bir çox Avropa bilik adamları kimi Cin Otter də antik tarixi coğrafi ədəbiyyata istinad edərək, orta əsrlərdə Şərqdə Səfəvi və Əfşar adı ilə məlum olan türk dövlətlərini gündəliyində səhvə yol verərək “Persia” adı ilə qeyd etmişdir. Əslində o, dövləti deyil, əraziləri coğrafi ad olaraq “Persiya” adlandırmışdır. “Səyahətnamə”nin adından da görünür ki, səfir Persiya və Türkiyə kimi adlandırdığı əraziləri dövlət və ya sülalə adı kimi deyil, coğrafi baxımdan qeyd etmişdir. Hər halda sülalə və ya dövlət adı kimi olsa idi, Türkiyə Osmanlı kimi qeyd edilərdi [5].

Nadir şah Əfşar dönəminə dair maraqlı faktlar. Əfşarlar sülaləsinin banisi, Azərbaycan dövlət xadimi və görkəmli sərkərdəsi Nadir şahın ziddiyyətli bir şəxs olmasını nəzərə alaraq, əlbəttə ki, onun dövrünə dair yeni mənbənin əldə edilməsi, dərinlən araşdırılaraq burada olan yeni faktların elmi dövrüyəyə cəlb edilməsi, eləcə də geniş surətdə təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Fransa diplomatı Cin Otterin “Səyahətnamə”sinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Fransa diplomatı C.Otter Bəsrədə olarkən yeni şah haqqında maraqlanmış və səfirə “Nadir öz sələfləri kimi Avropa dövlətlərini buraya cəlb etmək

məqsədilə təklifləri diqqətlə dinləyəcəyini” demişdilər [4, 31]. Maraqlıdır ki, səfir öz əsərində Nadir şahın şəxsiyyətinə böyük hörmətlə yanaşır, eyni zamanda onun şəxsi portretini yaratmağa çalışmışdır. Əsərdə Azərbaycanın Əfşarlar dövrü tarixi üçün mühüm əhəmiyyətli belə bir fikirlə üzləşirik: “bu hökmdarın əsas cəhətlərindən biri odur ki, o, qonşu dövlətlərin daxili siyasi vəziyyətini daha dərinlən öyrənmək məqsədilə bağlanan müqavilələrin şərtlərində yeni dəyişikliklər etmək və ya müəyyən çətinliklər yaradır ki, Şah istədiyi halda qonşularla münasibətləri kəsə bilsin” [4, 20]. Eyni zamanda, şah diplomatik danışıqlar adı ilə öz adamlarını Osmanlı, Rusiya və Avropa saraylarına göndərir, özünə lazım olan məlumatların toplanmasını təmin edirdi. Nadir şahı ölkəyə gələn səfirlər çox maraqlandırır. “Kirmanşaha gələn iki səfir şahda böyük maraq oyadı. Hətta, ata hökmdar adəti üzrə sonradan yeni informasiya əldə etmək məqsədilə səfirləri oğlu Rzaqulu Mirzənin oturduğu Məşhədə göndərdi” [4, 21]. Beynəlxalq durumun, Şərqi və Qərbi ölkələrinin öyrənilməsi Nadirin əsas prioritetlərindən idi. Hindistanın simasında biz, bunu aydınlığı ilə görürük: “Hindistan işlərini öyrənmək üçün oranın Divanının ən yaxşı əlli qələm adamını tutdu, Zəkəri Xan öz azadlığını geri qaytarmaq üçün əlindən gələni etdi; lakin şah onların heç birini heç vaxt azad etmədi; kölə vəziyyətinə düşərək qaçmağın yollarını axtarır, ya dua edir, ya ölümü və ya müsəlmanlığı qəbul etməyi seçirdilər” [4, 92].

Tarixi ədəbiyyatda yanlış olaraq kök salmış olan fikir belə idi ki, Nadir şah iqtisadi sahəyə diqqət yetirməyən bir hökmdar olmuşdur. Lakin C.Otterin səyahətnaməsinin araşdırılması bu fikrin yanlışlığını sübut edir. Belə ki, Nadir şah Əfşar heç də dövlətin iqtisadi maraqlarını kənara qoymur, əksinə, ticarət əsasında gömrük gəlirləri hesabına dövlətin iqtisadiyyatını qaldırmaq istəyirdi. Xaricilərin imtiyazlarının əllərindən alınması məsələsinə gəldikdə buna səbəb həm də “Nadir şahın əcnəbi səfirlərdən hədiyyələrin alınmasının (Səfəvilər üçün – Z.İ.) nəticələrindən dərs götürərək bütün hədiyyələrin geri qaytarması” olmuşdu [4, 20]. Əsrlər boyu şahlara hədiyyə edilməsi adəti XVII-XVIII əsrlər üçün eybəcər bir forma almışdı. Belə ki, Avropalılar müəyyən hədiyyələr müqabilində güzəştli ticarət imtiyazları əldə edir, getdikcə bu hüquq və səlahiyyətlərini genişləndirməyə çalışır, bununla müstəmləkə siyasətlərini həyata keçirmək üçün şərait yaratmış olurdular. Bu ilk növbədə xəzinəni gömrük rüsumları kimi mühüm gəlirdən məhrum edir, digər tərəfdən isə bazarlarda yerli ticarətə və bununla əlaqədar digər iqtisadi sahələrə böyük ziyan dəymiş olurdu. Nadir şah Avropalılardan hədiyyə alınması və imtiyazların ləğv edilməsi məsələsinə həll etməklə dövlətin iqtisadi cəhətdən inkişafını düşünür, ilk növbədə dövlət xəzinəsinə olan mədaxil üsullarını genişləndirmək məqsədilə mühüm addımlar atdı. Onu qeyd etməliyik ki, məhz Əfşarlar dövründə Hind okeanı vasitəsilə ticarət dövriyyəsi bir neçə dəfə artmışdı. Fransız səfir C.Otter Bəsrədə olarkən Səfəvilərin Hindistan ilə əlaqələrinə dair məlumat verərək yazırdı: “Hindistandan hər il buraya gəmilərlə mal gətirirlər, bu da ərəb, türk, fars, erməni, yunan... tacirlərini cəlb edir” [4, 66]. Məlumat əsasən, ticarət

dövriyyəsinin bir neçə dəfə artdığının sübutu olaraq, müxtəlif millətlərin və ticarət evlərinin nümayəndələrinin buraya cəlb edildiyini görürük. Bundan başqa səfirin qeydlərinə əsasən imperiya ərazisində “fransız, ingilis və hollandların satış evlərinin olması” və “baqqaliyə ticarətinin hollandların əlində cəmləndiyi” məlumatını öyrənirik [4, 66-69]. Maraqlıdır ki, Nadir şah dövlət səviyyəsində ticarətə nəzarət edir, monopoliyaların qarşısını qanunlar vasitəsilə alır, hər bir sahə üzrə satışın kimlərin əlində olmasını dövlət tərəfindən tənzimlənməsini təmin edirdi. Şah və mərkəzi hakimiyyət tərəfindən iqtisadi hakimiyyətin kimlərinə əlində toplanmasına imkan verilmir, dövlətə ziyan vura biləcək şəxslərin hakimiyyətdən uzaqlaşmasına nail olurdular. Əlbəttə ki, bu qeydlər Əfşarlar imperiyası vaxtı şah hakimiyyətinin nüfuzundan, iqtisadiyyata kifayət qədər dövlət hakimiyyəti tərəfindən nəzarət və diqqət edildiyindən, hətta himayə olunmasından xəbər verir.

Cin Otterin Əfşarlar dönəmi haqqında verdiyi daha bir maraqlı məlumat tarixi ədəbiyyatlarda formalaşmış yanlışlığa aydınlıq gətirir: “Türkiyədən fərqli olaraq biz, Persiyada təhlükəsizlikdə idik, çünki burada hamı Nadir şahdan çəkinir və onun əmrlərinə hörmət edib əməl edirlər [3, 193]. Bu qeyddən görürük ki, Əfşarlar dönəmində nisbi stabillik olmuş, əhali qayda-qanunlara riayət etmiş, dövlət tərəfindən nəzarət kifayət qədər olmuşdur ki, buraya gələnlər özlərini təhlükəsizlikdə hiss etmişdilər. Eyni zamanda “Nadir əkin-biçinin artırılması, su arxlarının təmizlənməsi və xarabalıqların abadlaşdırılması üçün fərman verdi” [9, 59]. Bu fərman Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən sonra verilməsini nəzərə alsaq, dağıntıların aradan qaldırılması istiqamətində mühüm addımdır.

Azərbaycana, onun şəhər və bölgələrinə dair bilgiler. Azərbaycanın XVIII əsr tarixi üçün dəyərli bir mənbə olaraq Cin Otterin “Səyahətnamə”si həm də ona görə qiymətlidir ki, burada ölkəmiz məhz Azərbaycan kimi göstərilmiş, eyni zamanda məsafələr, ərazilərin yerləşməsi coğrafi enlik və uzunluqları qeyd edilmiş, ayrı-ayrı şəhərlərimizin təsviri geniş şəkildə təfərrüatı ilə verilmişdir. İlk olaraq onu qeyd edək ki, əsərdə verilən məlumata əsasən “Azərbaycanın Muğan və Şirvan əraziləri üç tərəfdən Gilan, Deyləm və ...Van ilə sərhədlənir”; səyyah sərhədləri qeyd edərkən bölgənin şərq tərəfdən “Xəzər və ya Şirvan dənizi ilə” əhatələndiyini qeyd edir [3, 290]. Əvvəla, Xəzərin Şirvan dənizi kimi qeyd edilməsi bu bölgəmizin siyasi-iqtisadi və ticarət mərkəzi kimi Şərqdə oynadığı rolu göstərir. Eyni zamanda, müəllif tərəfindən ölkəmizin sərhədlərinin Vana kimi uzadılaraq Azərbaycan kimi adlandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3, 228-229]. Bu məlumat mənfur qonşularımızın bir sıra uydurmalarına tutarlı cavabdır. Dövrün mənbələrində “Azərbaycan” adına az rast gəlinməsinə görə, diplomatın bu məlumatı iqiqat əhəmiyyət kəsb edir və tarixşünaslığımızda gerçəkliyi əks etdirən mühüm faktdır.

“Səyahətnamə”nin I hissəsində görürük ki, Nadir şah İbrahim xanı Azərbaycana hakim təyin edir və o, müstəqil olaraq bu əraziləri idarə edir [3, 228]. Azərbaycanın sərhədlərini verərkən səfir qeyd edir ki, “Azərbaycan Persiyanın

ən yaxşı əyalətlərindəndir, qərbdən Diyarbəkr, cənubdan İraq-Əcəmi və Şəhrəzur əyaləti, Şirvan, Təbəristan, Deyləm və Xəzər dənizi ilə sərhədlənib... buranın paytaxtını Təbriz adlandırırlar. Bu şəhər böyük düzənlik ərazidə Səhənd dağının döşündə yerləşir, gözəl bağlarla əhatələnən gözoşxayan ərazidi. Suyu acı olan Surxab çayı şəhərin yaxınlığından keçir. Pompeyin dövründən mövcud olan bu şəhər Təbriz adlanır. Həmdullahın qeydinə görə, bu şəhərin əsasını Harun ər-Rəşidin arvadı Zibeydə qoymuşdu, h.244-cü ildə (858-859) zəlzələ nəticəsində dağılmışdı, Xəlifə Mütəvəkkil bu şəhəri bərpa etdirmişdi. İkinci zəlzələ nəticəsində h.434-cü ildə tamamilə dağılmış və yenidən tikilmişdi... İbrahim xan əyalət hakimi olaraq Təbrizdə oturur, ləzgilərin yürüşü haqqında xəbər aldıqda böyük qoşun toplayaraq oraya hücum etmiş, lakin məğlub olaraq döyüşdə öldürülmüşdü” [3, 228-229]. Bu məlumatı Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.Bakıxanov da öz əsərində təsdiqləyir [1, 40]. Orta əsrlər dövrünün tədqiqatçısı olmuş S.Onullahinin Təbriz haqqında yazdığı tədqiqat əsərində bu məlumatlar ərəb mənbələri əsasında təsdiqlənir [7, 32,40]. Səfirin Təbriz haqqında verdiyi məlumatlarda bir qədər ziddiyyət də vardır. Əsərin əvvəlki səhifələrindən fərqli olaraq qeyd etdiyimiz hissədə Azərbaycan adlı ərazini ancaq Araza qədər çatdırır, ondan şimalı Şirvan olaraq göstərir. Lakin bildiyimiz kimi, orta əsr qaynaqlarında Azərbaycan Dərbənddən Həmədana qədər olan əraziləri əhatə edən inzibati vahid kimi göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, səfirin əsəri yazarkən ərəb müəlliflərindən bəhrələnməsi açıq şəkildə görünür. Belə ki, şəhərlərimizə dair məlumatlarda biz, bunu aydın izləmiş oluruq. Müəyyən ziddiyyətlərə baxmayaraq, Arazdan şimaldakı Azərbaycan şəhərlərindən İrəvan, Dərbənd, Şamaxı və s. haqqında maraqlı məlumatlar və tariximiz üçün dəyərli faktlar göstərən fransız diplomat bacardığı qədər dəqiqliyə varmağa çalışmışdır.

Məğəzdə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan İrəvana dair mühüm əhəmiyyətə malik məlumatlar verilir. “İrəvan və ya Rəvan şəhəri Arranın paytaxtı olmuş, Şərq rəvayətlərinə əsasən Yəfətin oğullarından birinin şərafinə adlandırılmışdır. Həmdullah hesab edir ki, Arran Kür və Araz çaylarının arasında yerləşir; buranın Arran, Muğan və Şirvan olmaqla üç əyaləti var; bura Azərbaycan adlanır və cənubdan Gilan, qərbdən Deyləm, Van gölü, Ərzurum, Kürdüstan dağları, Xəzər dənizi və Şirvanla əhatələnir... [3, 290]. Fransız diplomatı C.Otter İrəvan şəhərinin coğrafi uzunluqlarını göstərərək “türk torpağı olan Rəvan Çuxur-Səəd vilayətində yerləşir və yamaclarından Zəngi çayı axır. Bu çayın ətrafı ən məhsuldar ərazidir. Onun cənuba və şimala baxan iki darvazası var, ətrafda bağlar, üzümlüklər və məhsuldar tarlalar vardır” [3, 290]. Zəngi çayından söz düşmüşkən 1700-1702-ci illərdə Azərbaycanın qərb torpaqlarında olmuş fransız səyyahı J.P.Turnefort qeyd edir ki, Zəngi çayı şimal-qərb istiqamətində, Qırxbulaqdan cənub-qərbə doğru axır və öz başlanğıcını İrəvandakı göldən götürür. Zəngi çayının üzərində üç aşırımı olan körpü salınmışdı ki, vilayətin hakimi olan Xan isti yay günlərində sərinləmək üçün buraya gəlir” [6, 142]. Dövrün araşdırmaçı alimi B.Şəbiyevin tədqiqat əsərində

ilkin qaynaqlar əsasında İrəvan şəhərinin təsviri verilmişdir və C.Otterin təsviri ilə təxminən eynilik təşkil edir [8, 237].

Əsərdə kifayət qədər geniş məlumat verilən növbəti Azərbaycan şəhəri Gəncədir. “Gəncə, Rəvan şəhərindən dörd günlük məsafədə, meyvə bağları və üzümlüklərin əhatəsində yerləşir” [3, 290]. Burada çoxlu əncir ağacları vardır, lakin o çoxlu hərərət verir. Böyük İsgəndər tərəfindən salınan Gəncə Firuzun oğlu Qubad tərəfindən bərpa edilmişdir. Gəncə vaxtilə böyük şəhər olmuşdu, burada indi də qədim binaların dağınıqlarını görmək olar. Bərbər adlı çaydan içdiyimiz su gəlir [3, 290]. Səfirin Gəncəyə dair verdiyi məlumatlarda müəyyən qarışıqlıq vardır. Əvvəla Gəncə şəhərindən Bərbər adlı çayın axması məsələsi bir qədər dəqiq deyil, belə bir çayın olması faktı elmi ədəbiyyatda yoxdur, digər tərəfdən şəhərin Qubad tərəfindən salınması məsələsi XV əsr müəllifi Mirxondun qeydlərinə əsasən təsdiqlənir [11, 8].

Azərbaycanın şimal giriş qapısı hesab edilən Dərbənd şəhərinin tarixinə nəzər salan diplomat buranı Dəmirqapı adlandırmış, “müxtəlif dillərdə danışan dağlı xalqlarının burada yaşamasını bildirmişdir... Coğrafi en və uzunluqlarını göstərməklə Dərbənd qala divarlarının Ənuşirəvan tərəfindən tikilərək şəhəri digər ərazilərdən və Xəzərdən ayırdığını göstərir... Vaxt keçdikcə şəhərin yaradıcısının adından “Ənu” hissəsi itmiş və ancaq Şirvan olaraq ətraf ərazilər adlandırılmağa başlanılmışdır [4, 226-227].

Şamaxı şəhəri haqqında məlumat verən səfir buranın Şirvanın mərkəzi olduğunu və Nadir şah tərəfindən darmadağın dağıldığını göstərmişdir [3, 294]. Lakin elə həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş ingilis tacir və diplomatı C.Hanvey Şamaxının tam olaraq deyil, ancaq qala divarlarının dağıdılmasını söyləmişdi [10, 333].

Diplomat Azərbaycanın digər bölgələrinə dair maraqlı məlumatlar vermişdir. Çöl düzən deməkdir, Muğanda Qarabağ adlı bölgə vardır. Şərqsünasların qeydinə əsasən, Muğan Yafətin oğullarından birinin adıdır. Muğan Şirvan, Azərbaycan və Xəzər arasında yerləşir. Bu ərazi Araz çayınadək davam edir. Buranın otlaqları heyvanlar üçün, xüsusilə yaz vaxtı aç qarına yedikdə zərərliyə. Deyilənlərə görə, Şamaxı ilə Nevşehir olan Mahmudabad arasında “Moğan” adlı şəhər də olmuşdur. Muğan ölkəsi çox genişdir, Xəzər dənizi yaxınlığında Təbrizdən şimal-qərbdə 10 günlük məsafədə yerləşir, qamış və otlaqlarla zəngindir, Xəzər dənizinə tökülən Kür ilə sərhədlənir, Kürün mənsəbindən sahil xətti ilə şimala doğru qalxdıqda Dərbəndə tuş gəlirlik [4, 327-328]. Səyahətnamədə olan bəzi məlumatlar vardır ki, onların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, səfir qeyd edir ki, “Böyük İsgəndər tərəfindən Salınan Gəncə şəhəri” [3, 290]. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə, Dərbənd şəhərlərinin Makedoniyalı (Böyük) İsgəndər tərəfindən salınması haqqında ayrı-ayrı əcnəbi səyyahların əsərlərində olan məlumatlar digər mənbələrdə öz təsdiqini tapmamışdır. Çünki, Makedoniyalı İsgəndərin Azərbaycanda olması şübhəlidir, hər halda ilkin mənbələrdə bu barədə qeyd yoxdur. Bədii əsərlərdə və el arasında Böyük İsgəndərin Azərbaycanda olması, eləcə də bir sıra iri

şəhərlərimizin əsasının qoyulmasının onun adı ilə əlaqələndirilməsi araşdırma tələb edir, belə ki, dünya tarixinin ən məşhur sərkərdələrindən birinin Azərbaycan ərazisində olması məlumatı təəssüflər olsun ki, mötəbər mənbələrdə öz təsdiqini tapmır. Digər bir məlumat Muğandakı şəhərlə bağlıdır, təəssüflər olsun ki, nə arxeoloji materiallar, nə də digər məxəzlər belə bir şəhər adını hiyf etməmişdir. Ola bilsin ki, burada yerləşən digər şəhərlərdən birini Muğanın mərkəzi olaraq belə adlandırmışdır.

Fransız diplomat sırf Azərbaycan şəhəri hesab edilməsə də, Azərbaycan Səfəvi türklərinin 1598-ci ildən paytaxtı olan İsfahan şəhəri haqqında verdiyi məlumatlar böyük maraq doğurur və tarixşünaslığımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “İsfahan dağlarla əhatələnərək düzənlik ərazidə yerləşən çox böyük və qədim şəhərdir. Onun əsl adı “Sipəhan”, yəni ordugah deməkdir. Buranın belə adlanmasına səbəb qədim Persiya hökmdarlarının qoşunlarının adətən burada toplanmasıdır, halbuki əvvəllər burada Şah Təhmuraz və Şah Cəmsid tərəfindən əsası qoyulan dörd kiçik kənd olmuşdur... Key Qubad bunları vahid şəkildə birləşdirərək şəhəri özünün paytaxtı etdi. Həsən şəhərin ətrafına iki mil uzunluğunda on iki qapısı olan divar çəkirdi. İsfahan hər biri ayrı şəhər ola biləcək on iki məhəllədən ibarətdir. Evlər çiy kərpicdən tikilir, çünki ağac və daş nadir tapılır; binalar tağlı olub, eyvanla yekunlaşır. Xaricdən çirkin olsa da, daxildən təmiz və zəngin bəzənir. Divarları ağardılmış, kiçik şüşə pəncərələrlə təchiz edilmiş, tağlar isə qızılı və firuzeyi rəngə boyanmışdı. Aşağıdakı otaqların, demək olar ki, hər birində hovuz vardır, belə ki, hər bir evin özünün su quyusu və su anbarı olur. Burada torpaq quru olsa da, bir qədər dərinlikdə deyilənlərə görə bir az duzlu, acı, lakin sağlamlıq üçün faydalı su çıxır.” [3, 204]. Şəhər həqiqətən Zaqros dağlarının ətəyində yerləşir. Orta əsrlərdə bu şəhəri Nəsf-e Cahan, yəni dünyanın yarısı adlandıırırdılar, belə ki, bu şəhəri görənlər şəxs dünyanın yarısını görmüş hesab olunurdu. Bu qeyddə göstərilən hökmdarların adları qədim “Avesta”dan götürülmüşdür. Nəzərə alsaq ki, 1722-ci ildə əfqanlar tərəfindən xaraba edilən İsfahan uzun müddət özünə gələ bilməmişdi və C.Otter məhz bu dövrdə şəhərdə olaraq onun təsvirini vermişdir.

Müəllif 1739-cu il hadisələrini şərh edərkən göstərir ki, “Yeni ərazilər görmək məqsədilə mən İsfahanı tərək etdim, lakin buradan bir qədər kənarı bərbad vəziyyətdə gördüm. Bir nümunə olaraq onu qeyd edim ki, İsfahandan bir qədər kənardə dağın döşündə bir-birinə yaxın yerləşmiş 20-yə qədər kənd gördüm. Mən bir şeyi anlamırdım ki, bu qədər geniş ərazisi və yaşayış yerləri olan bir torpağa necə laqeydlik vardır. Kəndlərin birinə yaxınlaşdıqda buradakı evlərin xaraba qaldığını, uçulub dağıldığını gördüm, mənə dedilər ki, ölkənin digər əraziləri də eyni vəziyyətdədir” [4, 14].

Beləliklə, araşdırmanın nəticəsi olaraq güclü müşahidə etmə qabiliyyətinə malik olan C.Otter bir tədqiqatçı kimi kiçik detallara belə diqqət etməsi, hər gördüyünü və eşitdiyini qeyd etməyə çalışması bir mənbə olaraq bu səyahətnamənin çəkisini artırır. Tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq bu məqalədə Cin Otter bir diplomat kimi dəyərləndirilmiş və geniş şəkildə araşdırılan səya-

hətnamədə daha çox Azərbaycan tarixi ilə bağlı materiallar təhlil edilmişdir. Səyahətnamədə Azərbaycanla bağlı olan materialların təhlili Nadir şah Əfşar dövrünün tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm bir əsərin ortaya çıxdığı məlum olur. Əsərdə Əfşarlar dövründə Azərbaycana dair bir sıra yeni faktların tarixşünaslığımıza cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd edək ki, tədqiqat zamanı ilkin məxəz olaraq əsərin orijinal nəşrindən istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A. Gülüstan-i İrəm. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
2. İslamova Z.R. XVIII əsrin ilk rübündə Səfəvi-Fransa münasibətləri // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2017, 644 s.
3. Jean Otter. Voyage en Turquie et en Perse. Avec un Relation des expéditions de Tahmas Kouli-Khan. T.I. Paris, 1748, pp. 415
4. Jean Otter. Voyage en Turquie et en Perse. Avec un Relation des expéditions de Tahmas Kouli-Khan. T.II. Paris, 1748, pp. 386
5. Jonas (Jean) Otter <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=7846> (baxılıb: 22.07.2020)
6. M. Pitton de Tournefort. Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roi Contenant. L'Histoire Ancienne & Moderne de plusieurs Mes de l'Archipel, de Constantinople, des Côtes de la Mer Noire, de l'Arménie, de la Géorgie, des Frontières de Perse & de l'Asie Mineure. T.II, Amsterdam, Aux dépens de la Compagnie, 1717, pp. 208.
7. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi tarix). Bakı: Elm, 1982, 284 s.
8. Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan vilayəti. Bakı: Avropa, 2017, 456 s.
9. Səməd Sərdariniya. "İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur". Bakı: Zərdabi, 2014, 202 s.
10. The revolutions of Persia: containing the reign of Shah Sultan Hussein; the invasion of the afghans and the reigns of Sultan Mir Maghmud and his successor Sultan Ashraff; with the history of the celebrated usurper Nadirkoull from his birth in 1687, till his death in 1747; and some particulars of the unfortunate reign of his successor Adil Shah. To which is prefixed; a chronological abridgment of the Persian monarchy from its first foundation. The second edition revised and corrected. Vol.II. by Jonas Hanway, merchant. London: printed for T.Osborne, 1754, pp.460
11. Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи. Часть 1. Баку: АН Азерб. ССР, 1949, с.61

«ПУТЕШЕСТВИЕ» ФРАНЦУЗСКОГО ДИПЛОМАТА ДЖИН ОТТЕРА КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА XVIII ВЕКА

З. Р.ИСЛАМОВА

РЕЗЮМЕ

XVIII век является одним из сложных периодов истории Азербайджана и нашей государственности. Эта эпоха является одним из периодов, которые должно быть тщательно исследованы нашими историками. В XVIII веке одна из европейских стран была Франция которая проявляла большой интерес к Южному Кавказу и Азербайджану. Версальский дворец отличался от других стран специальной деятельностью. Джин Оттер (1707-1748) - один из самых важных дипломатов, приехавших из Франции в Азербайджан. Французский дипломат Джин Оттер собрал материалы из множества местных ис-

точников когда был в восточных странах и написал собственную книгу. При написании этого произведения автор использовал источников несколько арабских авторов, также ссылался на восточные легенды и сказки. В книге «Путешествие в Турцию и Персию в связи походом Тахмасибкулу Хана» есть много материалов о жизни и деятельности Надир Шаха, основателя Афшарской империи, его военный поход в Индию, а также отношения Афшаров с Османской империей. Основателем династии Афшаров, государственный деятель Азербайджана и выдающийся военачальник Надир шах был противоречивый личность. Вот почему важно найти новый источник его эпохи, вовлекая новые факты в научный оборот, а также провести обширный анализ. В то же время, в книге была написана история наших городов, таких как Дербент, Шамахи, Гянджа, Иреван, Тебриз и другие регионы нашей страны. Эта работа была опубликована в Париже в 1748 году. Но впервые этот источник широко используется и привлекается в научный оборот с этой статьей. Материалы об Азербайджанской истории из этой книги были широко освещены в статье, и были проведены сравнительные анализы.

Ключевые слова: Азербайджан, Франция, политика, дипломатия, дипломатическая миссия, Надир шах, Джин Оттер

FRENCH DIPLOMAT C. OTTER'S "TRAVELING" AS SOURCE OF HISTORY OF AZERBAIJAN OF 18th CENTURY

Z.R. İSLAMOVA

SUMMARY

18th century history of Azerbaijan is one of the complicated periods of our statehood. This epoch is one of the periods which need to be thoroughly investigated by our historians. In the 18th century one of European countries France showed great interest in the South Caucasus, and Azerbaijan. The Versailles palace was selected with special activity here. Cin Otter (1707-1748) is one of the most important diplomats who was coming from France to Azerbaijan. French diplomat Cin Otter collected materials from a lot of local sources and compiled his own book while he was in the Eastern countries. When writing this traveling work the author has used to several Arabic authors, also referring the Eastern legends and tales. There are a lot of rich materials about the life and activity of the founder of the Afshar empire Nadir Shah, his military attack to India, also Afshars relations with the Ottoman Empire in the traveler book, "Traveling to Turkey and Persia in the Threat of Tahmasibqulu Khan". The founder of the Afşar dynasty, Azerbaijani statesman and outstanding warlord Nadir shah was a contradictory person. That is why it is important to find a new source for its era, involving new facts in scientific circulation, as well as extensive analysis them. At the same time, the history of our cities like Derbent, Shamakhi, Ganja, Irevan, Tabriz and other regions of our country has been wrote there. This work published in Paris in 1748. But for the first time, this source is widely used in scientific circulation withthis article. Parts of Azerbaijan history of this book were widely covered and comparative analyzes were performed in the article.

Keywords: Azerbaijan, France, policy, diplomacy, diplomatic mission, Nadir shah, Jean Otter